

Edward Siekierzycki

Uwagi o wymowie miękkich i twardych spółgłosek we współczesnym języku rosyjskim

Studia Rossica Posnaniensia 2, 149-155

1971

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

EDWARD SIEKIERZYCKI

Poznań

UWAGI O WYMOWIE MIĘKKICH I TWARDYCH SPÓŁGŁOSEK WE WSPÓŁCZESNYM JĘZYKU ROSYJSKIM

Współczesny język rosyjski zaliczany jest do języków konsonantycznych. Składa się na to szereg przyczyn, takich jak: duża liczba spółgłosek (język rosyjski posiada aż 34 fonemy spółgłoskowe i tylko 5 fonemów samogłoskowych)¹, warunki funkcjonowania spółgłosek i samogłosek oraz potencjalna możliwość rozwoju systemu spółgłoskowego².

Fakt, że w języku rosyjskim występują dwa szeregi spółgłosek parzystych, które tworzą opozycje pod względem palatalności-niepalatalności, dźwięczności-bezdźwięczności, świadczy o bogactwie konsonantyzmu oraz o jego dużym obciążeniu funkcjonalnym. Oprócz opozycji pod względem palatalności-niepalatalności, dźwięczności-bezdźwięczności spółgłoski rosyjskie tworzą także opozycje pod względem miejsca i sposobu artykulacji³.

Język rosyjski jako jeden z nielicznych języków słowiańskich rozwinął wszystkie możliwości, które istniały potencjalnie w kategorii spółgłosek twardych i miękkich. Najistotniejszą cechą odróżniającą język rosyjski od innych języków słowiańskich jest obecność szeregu spółgłosek, które tworzą opozycje pod względem palatalności-niepalatalności.

Zagadnienia związane z fonologiczną interpretacją opozycji pod względem palatalności-niepalatalności były przedmiotem badań wielu współczesnych fonologów rosyjskich. Problem ten został najszerszej potraktowany przez lingwistów moskiewskich szkoły fonologicznej R. Awanesowa, W. Sidorowa,

¹ Liczba fonemów samogłoskowych i spółgłoskowych określana jest różnie we współczesnym języku rosyjskim, co zależy od teoretycznych poglądów poszczególnych lingwistów.

² *Русский язык и советское общество. Фонетика современного русского литературного языка*, pod red. М. В. Панова, Москва 1968.

³ А. А. Реформатский, *Согласные, противопоставленные по способу и месту образования, и их варьирование в современном русском литературном языке*. Сб. Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, VII, Москва 1955.

P. Kuzniecowa, M. Panowa i innych⁴. Toteż w rozważaniach nad tym zagadnieniem opieramy się o założenia moskiewskiej szkoły fonologicznej. Nie będziemy tu jednak zajmować się całokształtem zagadnień związanych z interpretacją fonologicznej opozycji spółgłosek miękkich i twardych, lecz poruszymy tylko te problemy, które dotyczą wymowy spółgłosek w pozycji przed fonemem <e>.

Problem opozycji spółgłosek miękkich i twardych nie jest dostatecznie zbadany. Dotychczas uważano, że opozycja spółgłosek twardych i miękkich oparta jest na dodatkowej artykulacji palatalnej, tj. zbliżeniu środkowej części języka do podniebienia twardego (palatum) przy wymawianiu spółgłosek miękkich oraz braku tej dodatkowej artykulacji przy wymawianiu spółgłosek twardych⁵. Pogląd ten nie jest zupełnie słuszny, gdyż rosyjskim spółgłoskom twardym właściwa jest welaryzacja, tj. przy wymawianiu twardych spółgłosek następuje przesunięcie tylnej części języka do podniebienia miękkiego (velum). To znaczy, że opozycja artykulacyjna rosyjskich spółgłosek miękkich i twardych polega nie na zbliżeniu lub braku zbliżenia środkowej części języka do podniebienia twardego, lecz na przeciwstawnych sobie artykulacjach. Przy wzniesieniu środkowej części języka ku podniebieniu twardego powstają spółgłoski miękkie, przy artykulacji zaś twardych spółgłosek następuje przesunięcie tylnej części języka ku podniebieniu miękkemu⁶.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że welaryzacja może ulegać pewnej modyfikacji, zależnie od sposobu wymawiania i od artykulacyjnych nawyków mówiącego. Porównując wymowę korelacyjnych par spółgłoskowych dwóch różnych osób, przekonujemy się, że u jednej osoby przy artykulacji spółgłoski miękkiej następuje większe przesunięcie języka do podniebienia twardego. Przy artykulacji zaś spółgłoski twardej u tej samej osoby następuje również duże przesunięcie języka ku podniebieniu miękkemu. W ten sposób powstaje bardzo duży kontrast między spółgłoską twardą a miękką. Silnej palatalizacji towarzyszy słaba welaryzacja i vice versa. Świadczy to o tym, że amplituda miękkości — twardości zależy od osoby mówiącej oraz od sposobu wymawiania i że granica zróżnicowania spółgłosek nie leży gdzieś pośrodku. Osiągnięcie

⁴ Р. И. Аванесов, В. Н. Сидоров, *Очерки грамматики русского литературного языка. Фонетика и морфология*. Москва 1945; П. С. Кузнецов, *О дифференциальных признаках фонем*. „Вопросы языкознания” 1958, nr 1; Р. И. Аванесов, *Фонетика современного русского литературного языка*, Москва 1956; М. В. Панов, *Русская фонетика*, Москва 1967.

⁵ И. А. Бодуэн де Куртене, *Введение в языкознание*, СПб. 1913-1914, s. 80; Р. И. Аванесов, *Фонетика современного русского литературного языка*, ор. cit., s. 143, Л. П. Зиндер, *Общая фонетика*, Ленинград 1960, s. 134; Р. Якобсон, Г. М. Фант, М. Халле, *Введение в анализ речи*. Сб. „Новое в лингвистике”, вып. II, Москва 1962, s. 197.

⁶ М. И. Матусевич, А. Н. Любимова, *Артикуляция русских звуков под ударением на основе рентгенографических данных*. Ученые записки ЛГУ, nr 325, 1964, s. 37-43; Л. Г. Скалозуб, *Палатограммы и рентгенограммы согласных фонем русского литературного языка*, Киев 1963.

kontrastu jest rzeczą najistotniejszą. Kontrast zależy od indywidualnych predyspozycji mówiącego.

Z powyższych rozważań wynika, że welaryzacja spółgłosek twardych w języku rosyjskim jest nie mniej istotnym czynnikiem, niż palatalizacja spółgłosek miękkich. Ten bardzo ważny fakt należy brać pod uwagę nie tylko przy rozważaniach teoretycznych, lecz również przy nauczaniu wymowy spółgłosek rosyjskich. Zaszczepienie nawyków wymowy rosyjskich spółgłosek miękkich należy łączyć ze szczególną pracą nad wymową spółgłosek twardych, tj. nie tylko spółgłosek palatalnych, lecz i welarnych.

We współczesnym języku rosyjskim przy wyodrębnianiu spółgłosek twardych i miękkich pozycje przed fonemami <a>, <o>, <u>, <i> przyjęto nazywać silnymi, a pozycję przed fonemem <e> słabą, to znaczy, że w danej pozycji spółgłoski te neutralizują się, następuje zanik opozycji.

Rozpatrzmy ten problem nieco szerzej i dokładniej. W rodzimych wyrazach rosyjskich w pozycji przed fonemem <e> występują tylko miękkie odpowiedniki korelacyjnej pary fonemów. Na przykład: бер [б'эк], пень [п'эн'], вера [в'эрь], дело [д'эль], тело [т'эль], зев [з'эф], сев [с'эф], мера [м'эрь] репа, [р'эп']. Na tej podstawie pozycję przed fonemem <e> uznano za słabą przy wyodrębnianiu spółgłosek twardych i miękkich⁷.

Jednak już w wieku XIX uczeni zauważyli, że adaptacja spółgłosek twardych przed fonemem <e> nie zawsze następuje. Mówiąc innymi słowy, w pozycji tej możliwe są nie tylko spółgłoski miękkie, lecz i twarde. Świadczy o tym przyswojenie szeregu wyrazów zapożyczonych, w których występują spółgłoski twarde w pozycji przed fonemem <e>. Na przykład: денди [дэнд'и], мэр [мэр], пэр [пэр], пастель [пастэл'], амбре [амбрэ], бизнес [б'изнэс].

W połączeniu t+e spółgłoska <t> wymawia się twardo w pożyczkach należących do toponomastyki i onomastyki. Na przykład: Перу, [пэру], Бовери [бовэр'и], Модест [модэст], Амундсен [амундсэн], Дурбе [дурбэ], Мери [мэр'и] (porównaj nowe imiona rosyjskie Рем [рэм], Нинель [н'инэл']).

Liczne książkowe i terminologiczne wyrazy zapożyczone, które są szeroko rozpowszechnione i używane we współczesnym języku rosyjskim, przeszły z leksyki specjalnej do słownictwa ogólnego. W tych pożyczkach przed <e> występują spółgłoski twarde. Na przykład: кибернетика, инерция, модерн, тенденция, энергия. Oprócz tego we współczesnym języku rosyjskim mamy szereg wyrazów pochodzenia obcego, które używane są w języku potocznym, lecz mimo wszystko nie uległy one „rusyfikacji”, nadal wymawiana jest w nich spółgłoska twarda w położeniu przed fonemem <e>. Na przykład беэе, кашне, шуре, кафе, купе, модельщик, шоссе, протез.

W niektórych pożyczkach wymawiana przedtem spółgłoska miękka

⁷ Р. И. Аванесов. *Фонетика современного русского литературного языка*, op. cit., s. 175.

w pozycji przed fonemem <e> obecnie nie jest zmięczana. Na przykład мадера, панель, декан, пантера i in. W wyrazach tych połączenie t+e wymawiane było jako <t'e>. Obecnie coraz częściej obserwujemy wymowę połączenia t+e jako <te>. Połączenie <te> jest charakterystyczne dla rosyjskich derywatów przedrostkowych utworzonych od wyrazów zapożyczonych: на przykład предэллинский, сэкономить, отэкзаменовать. Połączenie to występuje również na pograniczu rdzenia i przyrostka. Na przykład: стюардесса, патронесса, семантема, фонема.

W związku z tym wydaje się zupełnie słuszne twierdzenie niektórych fonologów⁸, że pozycję przed fonemem <e> przy wyodrębnianiu spółgłosek twardych i miękkich należy uznać za silną, ponieważ w pozycji tej możliwe są tak spółgłoski miękkie, jak i twarde. Na potwierdzenie powyższego można przytoczyć szereg wyrazów, w których w pozycji przed fonemem <e> występują z jednej strony spółgłoski miękkie, np. [r']ема, [r']екст, [r']еория, z drugiej strony spółgłoski twarde, np. бага[тэ]ль, бифш[тэ]кс, [тэ]нденция, [тэ]нниска, [тэ]ннис.

W niektórych wyrazach przyswojonych wymowa twardej czy miękkiej spółgłoski przed fonemem <e> jest chwiejna, dotychczas jeszcze się nie ustabilizowała. W takich wyrazach, jak нейлон, терпор, пресса, прогресс i innych, wymowa twardej lub miękkiej spółgłoski ma charakter fakultatywny.

Tendencja do przekształcania słabej pozycji w silną w podsystemie za-pożyczeń przed fonemem <e> przejawia się różnie. Intensywność tej przemiany zależy od charakteru spółgłosek. W pierwszej kolejności przekształcają pozycję przed <e> w silną spółgłoski zębowe, potem wargowe i w końcu tylnojęzykowe.

Warto tu zauważyć, że spółgłoski wargowe *b*, *p*, *v*, *f*, *m* w wymowie inteligencji starszego pokolenia występują jako półmiękkie. Na przykład Ру[б'э]н, ку[п'э], Ре[в'э]ль, ка[ф'э], резю[м'э]⁹. Z fonologicznego punktu widzenia półmiętkość traktowana tu jest jako przeciwstawienie miętkości, ponieważ półmiętkość właściwa jest dla całego podsystemu fonetycznego wyrazów zapożyczonych. W wymowie młodego pokolenia w danym wypadku występują spółgłoski twarde.

Jeżeli idzie o spółgłoski tylnojęzykowe *k*, *g*, *x*, to występują one w pozycji przed <e> w nielicznych pożyczkach, jak кеб, кэк, кэтти, Гэри, кемпинг, хэндс, хэндрол.

Wymowa twardych odpowiedników spółgłosek tworzących pary korelacyjne pod względem twardości-miętkości przed fonemem <e> właściwa jest również skrótowcom. Do nich należą literowce, zgłoskowce i grupowce. Na przykład БГТО, ВДНХ, МТС, ГДР; БЭСМ, НЭП, СЭВ, ЮНЕСКО; коминтерн, комэкс, мосгорвтэк.

⁸ М. В. Панов, *Русская фонетика*, Москва 1967, s. 328; *Русский язык и советское общество. Фонетика современного русского литературного языка*, op. cit.

⁹ Р. И. Аванесов, *Фонетика современного русского литературного языка*, op. cit., s. 176.

Niektóre skrótowce mogą być podstawą słowotwórczą przy tworzeniu nowych formacji rzeczownikowych: np. *нэпман, эсэсовцы, эмтээсовский трактор, тэцовские трубы*.

Pojawienie się w języku rosyjskim skrótowców tego typu przyczyniło się do utrwalenia opozycji spółgłosek występujących przed fonemem <e>.

Fonetycy rosyjscy już dawno zwrócili uwagę na fakt, że wyrazy pochodzenia obcego, w których występuje twarda spółgłoska przed fonemem <e>, w miarę ich asymilacji w języku rosyjskim zaczynają wymawiać się zgodnie z regułami wymowy wyrazów rodzimych, tj. w wyrazach tych w pozycji przed <e> twarda spółgłoska ulega zmiękczeniu. W ten sposób występowanie spółgłoski twardej w położeniu przed fonemem <e> uznano jako osobliwość podsystemową, niewłaściwą systemowi języka rosyjskiego. Występowanie twardej spółgłoski przed fonemem <e> uważane było za zjawisko ekstranormalne, napływowe i dlatego tymczasowe. Na tej podstawie powstała ogólnie znana hipoteza „rusyfikacji” zapożyczeń.

Jednak należy tu zwrócić uwagę na fakt zupełnie odmienny. Mamy przecież w języku rosyjskim szereg wyrazów pochodzenia obcego, które funkcjonują w języku jako wyrazy powszechnie używane, lecz mimo wszystko występuje w nich spółgłoska twarda przed fonemem <e>. Na przykład: *а[тэ]лье, с[тэ]нд, [тэ]рмос, тун[нэ]ль, ин[тэ]рнат, сви[тэ]р, [сэ]рвис, [дэ]густация, ан[тэ]нна, мо[дэ]льщик, [тэ]нниска, [тэ]мп*.

To samo można powiedzieć o leksyce książkowej i terminologicznej, na przykład: *ин[тэ]грал, [дэ]льта, [дэ]ривация*.

Zapożyczenia te świadczą o tym, że teoria fonetycznej „rusyfikacji” pożyczek niedokładnie odzwierciedla istotę zjawiska i nie jest potwierdzana przez czas. Fakt, że skrótowce są nowotworem pochodzenia rosyjskiego oraz powszechne użycie w języku rosyjskim zapożyczeń, w których występują spółgłoski twarde przed fonemem <e>, świadczy o tym, że połączenie <te> jest stabilne i właściwe systemowi języka rosyjskiego.

Jeżeli uznać połączenie <te> za fonetyczną osobliwość niewłaściwą systemowi języka rosyjskiego, to pozostaje niezrozumiałe, dlaczego język rosyjski tak intensywnie (zwłaszcza w ostatnim okresie) przyswaja wyrazy z obcym mu połączeniem. Otóż połączenie <te> jest cechą fonetyczną nie tylko niewłaściwą językowi rosyjskiemu, lecz cechą o dużych możliwościach potencjalnych w rozwoju systemu spółgłoskowego współczesnego języka rosyjskiego. Nie można nie przyznać racji profesorowi L. Szerbie, który twierdził, że żadnemu Rosjaninowi nie jest trudno wymówić sylaby typu *te, de, se, ze*¹⁰.

Chociaż fonetyka zapożyczeń i skrótowców uważana jest za specyficzną i zazwyczaj wnioski o budowie systemu fonetycznego danego języka oparte

¹⁰ Л. В. Щерба, *Теория русского письма. Избранные работы по русскому языку*. Москва 1957, s. 170.

są na fonetyce słownictwa podstawowego, niemniej jednak w danym wypadku można stwierdzić, że leksyka zapożyczeń oraz skrótowców jest szeroko używana we współczesnym potocznym języku rosyjskim, co z kolei wpływa na pojawienie się opozycji spółgłosek miękkich i twardych w pozycji przed fonemem <e>.

W pierwszej kolejności opozycję taką tworzą spółgłoski przedniojęzykowe, ponieważ są one w wyrazach zapożyczonych tylko twarde, a wyrazach rodzimych tylko miękkie:

- пач[гэ]ль — miękkie ołówki kolorowe
 пос[г'э]ль — miejsce do spania
 [сэп] — forma grzecznościowa w Anglii
 [с'эп] — forma krótsza od przymiotnika серый.

Natomiast spółgłoski wargowe w wyrazach zapożyczonych mogą występować, jak powiedzieliśmy przedtem, jako półmiękkie, czyli z fonetycznego punktu widzenia miętkość tu przeciwstawia się półmiętkości, a z fonologicznego punktu widzenia miętkość przeciwstawia się twardości, ponieważ półmiękkie spółgłoski wargowe w wyrazach zapożyczonych traktowane są jako twarde spółgłoski przeciwstawiające się miękkim:

- [мэр] — naczelnik najmniejszego administracyjnego okręgu we Francji
 [м'эр] — dopełniacz liczby mnogiej od мера
 [мэтр] — nauczyciel
 [м'этр] — jednostka miary.

Należy tu podkreślić, że kategoria palatalności- niepalatalności w języku rosyjskim jest stosunkowo młoda, twarde i miękkie spółgłoski nie zawsze tworzą opozycje, lecz w języku rosyjskim istnieje potencjalna możliwość rozwinęcia się tych opozycji. O tym świadczą fakty przytoczone w artykule.

W wypadku utrwalenia się opozycji spółgłosek twardych i miękkich przed fonemem <e> w języku rosyjskim pojawi się jeszcze jedna silna pozycja dla twardych i miękkich fonemów spółgłoskowych. Wtedy wszystkie pozycje przed fonemami samogłoskowymi będą silne.

ЭДВАРД СЕКЕЖИЦКИ

К ВОПРОСУ О ПРОИЗНОШЕНИИ МЯГКИХ И ТВЕРДЫХ СОГЛАСНЫХ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье рассматривается вопрос палатальности и непалатальности согласных в позиции перед фонемой <e> в современном русском литературном языке. Как известно, позиция перед фонемой <e> является слабой, т.е. в этой позиции твердые согласные в исконно русских словах смягчаются. Однако в заимствованных словах, сложносокращенных и аббревиатурах

наблюдаем обратное явление: в позиции перед фонемой <e> твердые согласные не всегда палатализируются. Из этого следует, что в подсистеме заимствований, сложносокращенных слов и аббревиатур в современном русском литературном языке возможна оппозиция твердых и мягких согласных фонем.

REMARKS ON THE PRONUNCIATION OF THE PALATAL AND HARD
CONSONANTS IN MODERN RUSSIAN

by

EDWARD SIEKIERZYCKI

Summary

The article deals with the problem of the palatalization and non-palatalization of consonants in the position before the phoneme <e> in Modern Russian. As is generally known the position before the phoneme <e> is weak, that is, in this position hard consonants in native Russian words undergo palatalization. However, in loanwords and abbreviations something opposite takes place: in the position before the phoneme <e> hard consonants do not always undergo palatalization. It follows from the above observation that in the subsystem of loanwords and abbreviations in Modern Russian there appear oppositions between hard and palatal consonants.